

Тараненко К. В.

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ УКРАЇНЦІВ

Стаття присвячена дослідженню концептуальної та національно-мовної картини світу українців. Розмежовані наукові підходи до визначення та структури поняття «мовна картина світу», уточнені особливості трактування національно-мовної картини світу у вітчизняному мовознавстві. За основу взято визначення національно-мовної картини світу як виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння певного етносу, вербалізоване інтерпретацією мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі. Проблема взаємозв'язків мови та ментальності народу нині є вельми актуальною, адже саме в мові виявляється характер і самобутність нації, а відтак проявляється її світобачення, національно-мовна картина світу. Дослідження національно-мовної картини світу українців здійснювалося на лексичному та фразеологічному рівнях мови. Аналіз національно-мовної картини світу українців дало змогу докладніше описати національний характер, усвідомити культуру, особливості світосприйняття та мислення. Проаналізовано концепти національно-мовної картини світу крізь призму рис національного характеру українців. У результаті аналізу концептів української національно-мовної картини світу серед основних чеснот етнічної ментальності українців виділено чуттєвість, працьовитість, волелюбність та згуртованість, що відбито у концептах «кохання», «громада», «праця», «воля». Доведено, що важливе місце в національно-мовній картині світу українців посідає емоційний складник, репрезентований концептами «кохання», «шлюб», «сім'я», «родина», «стосунки». Часто вживані лексеми, фразеологічні одиниці, прислів'я та приказки стали джерелом відомостей про зміст і структуру виділених концептів. Визначено, що актуалізація концептів у носіїв національно-мовної картини світу сприяє культурній та національній самоідентифікації.

Ключові слова: мовна картина світу, концепт, ментальність, національний характер, етнос.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства, в умовах російської збройної агресії проти України, у період національної самоідентифікації особистості дуже важливими є дослідження національно-мовної картини світу, що пов'язана з ментальністю, національним характером, спадковістю та національною ідеєю. Розбудова та збереження української державності нагально вимагає глибокого та об'єктивного вивчення національно-мовної картини світу. Національна культура, традиції, цінності, менталітет передусім закарбовані в мові: у сталих сполуках слів, мовних знаках культури та концептах. Елементами національно-мовної картини світу можуть бути різноманітні мовні одиниці та структури – речення, лексеми, морфеми і навіть фонемі. Мова – це не тільки засіб людського спілкування, а й відображення національного характеру. Відмінності в мовах – це відмінності в поглядах на світ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням мовної картини світу окремого народу опікуються різні мовознавчі науки: етно-

лінгвістика, соціолінгвістика, психолінгвістика, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика. Першим у вітчизняному мовознавстві, хто привернув увагу до національного компонента в мові, був О. Потебня [10]. У своїх численних працях він досліджував питання співвідношення мови і мислення, зовнішньої і внутрішньої форми слова, еволюції значення слова, символіки, цікавився питаннями взаємовідношення націй і мов. Особливе значення має його праця «Мова і народність», у якій докладно викладені різні аспекти мовної картини світу. Проблема мовної картини світу переймалася чимало зарубіжних та вітчизняних вчених (Ф. Бацевич, Л. Вайсгербер, І. Голубовська, В. Гумбольдт, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, Л. Лисиченко, Дж. Лінк, В. Русанівський та інші). У сучасній лінгвокультурології виокремлюють два типи картини світу: мовну та концептуальну. Мовна картина світу – це система взаємопов'язаних лінгвістичних одиниць, що відображає загальний стан речей у внутрішньому світі людини та її зовнішньому середовищі. Концептуальна картина світу

масштабніша за мовну, оскільки вбирає в себе ще систему смислів, яка втілена за допомогою слів-концептів. На думку О. Комара, мова відображає загальнонаціональну культуру, яка визначається культурними надбаннями всього народу та його морально-етичними цінностями [5, с. 4].

Постановка завдання. Інтерес науковців до національного компонента мови, національно-мовної картини світу має довгу й глибоку історію, що допомагає досягнути механізми формування мови та національної спадковості. В. Жайворонок зазначає, що світ для людини постає таким, яким вона його пізнає, сприймає і освоює, залежно від рівня особистісного розвитку. Картина світу – це витвір людської діяльності, але не фізичної, а мисленнєвої, пізнавальної, результат освоєння навколишнього світу. Феномен світу, який людина сприймає через рідну мову, постає для неї таким, якою є для неї сама мова [4, с. 53]. Саме у наш час, коли відбувається остаточне становлення української нації, усвідомлення національної ідентичності, посилюється інтерес до розуміння національного менталітету, характеру, національної ідеї, слід з'ясувати, які цінності, мислинні та культурні концепти, закарбовані в нашій мові, становлять національно-мовну картину світу українців. Метою статті є дослідження національно-мовної картини світу українців на лексичному та фразеологічному матеріалі. Характеристика національно-мовної картини світу українців в аспекті її значення для формування національної самоідентифікації – завдання цієї статті. Вивчення національно-мовної картини світу українського народу дасть змогу докладніше та яскравіше побачити та усвідомити культуру, особливості світосприйняття та мислення.

Виклад основного матеріалу. Поняття мовної картини світу пов'язано з ім'ям В. Гумбольдта та його антропоцентричним підходом дослідження мови. Ґрунтуючись на ідеях В. Гумбольдта, німецький дослідник Л. Вайсгербер сформулював теорію мовної картини світу, яка стала теоретичною основою і для відомої гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра–Уорфа. Вчені припустили, що мова відіграє визначальну роль у процесі пізнання, а люди бачать світ по-різному – крізь призму рідної мови. Провідна роль у дослідженні української мовної картини світу належить О. Потебні, який висловив подібні до гіпотези лінгвістичної відносності думки на декілька десятиліть раніше, створивши власну філософію мови [10]. О. Потебня досліджував питання взаємозв'язку націй і мов у роботах «Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (1895), «Про націоналізм» (1905).

У сучасній лінгвістиці поширеним є широкий погляд на визначення мовної картини світу. За твердженням австралійської дослідниці А. Вежбицької, національно-культурна специфіка ментальності та характер етносу знаходить своє вираження не лише на лексико-семантичному, а й на морфологічному та синтаксичному рівнях мовної структури. У термінологічній енциклопедії О. Селіванової мовна картина світу визначається як «представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищ мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості» [8, с. 132]. Отже, у розумінні мовної картини світу дослідниця виходить за межі одного мовного рівня і навіть всієї мови загалом, беручи до уваги й аксіологічний, етичний та когнітивний аспекти. На думку І. Заремської, мовна картина світу – це система уявлень про світ, які, проходячи крізь людське пізнання, стають ментальними конструкціями, віддзеркаленими на всіх рівнях мовної системи, і можуть бути передані іншим членам спільноти засобами національної мови [3, с. 396].

З огляду на широке розуміння змісту поняття «мовна картина світу» для нашого дослідження його визначення слід звести до вужчого – «національно-мовна картина світу», що є вираженням певної мови світовідчуттям і світорозумінням певного етносу, вербалізованою інтерпретацією мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі [3, с. 397]. Національна мовна картина світу є результатом відображення колективною свідомістю етносу зовнішнього світу в процесі свого історичного розвитку одночасно з пізнанням цього світу.

Існує така кількість мовних картин світу, скільки існує мов, кожна з яких відображає унікальний результат багатовікової роботи етнічної свідомості над осмисленням буття людини. Неповторність кожної мовної картини світу стає очевидною лише на тлі інших, тому їхнє зіставлення й аналіз універсальних компонентів викликає неабиякий науковий інтерес.

І. Нікітіна у праці «Українська національно-мовна картина світу: діахронічний аспект» доходить висновку, що українська національно-мовна картина світу зберегла набуті загальні значення, через які кожен українець витлумачує досвід народу України й організовує свою поведінку. Вона відтворена в лексичному фонді, успадкованому з праслов'янського етапу розвитку, і розвинута за рахунок неслов'янських впливів [6].

Кожна мовна картина світу виражає когнітивні, культурні і національні особливості народу. Сталі сполучення слів (фразеологізми) також несуть в собі інформацію про національний характер та духовні цінності етносу. Саме сталі вирази є яскравими носіями мовної картини світу будь-якої нації.

Для порівняльного аналізу візьмемо сталі сполучення слів (фразеологічні сполучення) з опорним словом «завойовувати». В українській народній традиції «завойовувати» – це силою війська підкоряти, загарбувати країни, поневолювати народи. У переносному значенні вживається як «у боротьбі, праці, переборюючи труднощі і т. ін., добиватися, досягати чого-небудь, здобувати щось. Вживається у прислів'ї *перемога сама не приходить, її треба завойовувати*. У фразеології російської мови домінантне слово «завоевывать» творить широку палітру фразеологічних сполучень: *завоевать свободу, завоевать доверие, завоевать симпатию, завоевать сердце, завоевать мир, завоевать положение, завоевать популярность*. Відповідником в українській мові є слово «здобувати», тобто діставати, знаходити, отримувати працю, наполегливо досягати: *здобути лаври, здобути право громадянства, кровю та кістками здобути*, а також сталі сполучення: *здобути свободу, повернути довіру, прихилити симпатию, полонити серце, домогтися миру, досягнути становища, популярності*.

Мовне втілення ментальності народу оприявлене загально- та етнокультурними концептами, які відображають людські цінності крізь призму етномовної свідомості. У національно-мовній картині світу українців не останню роль відіграє концепт «праця», яка є основою буття українця, умовою життя й розвитку, найвищою цінністю й людською чеснотою. Українці завжди шанобливо ставилися до праці й працьовитої людини, що відображено в лексичній та фразеологічній системі української мови, народній творчості. Тлумачний словник української мови дає таке означення слову «праця»: 1. Діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії і мають своїм призначенням створення матеріальних та духовних цінностей; труд. // Трудовий процес, робота, на яку витрачається багато сил. 2. Трудовий процес певного фахівця. // Вид діяльності. 3. Певний вид оплачуваної трудової діяльності; робота, служба за наймом як засіб існування, джерело заробітку. 4. Зусилля, напруження. 5. Матеріалізований результат якоїсь роботи, діяльності. 6. Робота, функціонування машин і механізмів. Напружена

праця мотора [1, с. 522]. Фразеологічна система української мови свідчить, що характерною особливістю ментальності та мовної картини світу українців здавна була та є праця, пов'язана з землею, сільським господарством та різними ремеслами, наприклад: *де не посій, там і вродиться, прокласти першу борозну, перти плуга, ходити за плугом, як п'яте колесо до воза* та ін. Репрезентовані основні ремесла – ковальство: *брати в лецата, дати гарту, кувати вухналі зубами, кувати залізо поки гаряче*; ткацтво: *білими нитками шитий, залатати дірки, клубком ставати в горлі, лежати в основі, на живу нитку, нитка увірвалася, шукати голку в сіні*; будівництво: *будувати на піску, закладати преший камінь, закладати підвалини*. Опоетизовано процес важкої праці: *гнути спину, зрошувати землю потом, не покладаючи рук, не розгинати спину, проливати сьомий піт, рвати жили, як віл* та ін. Натомість лінощі чи недобросовісна робота різко і саркастично засуджуються: *баглаї годувати, бити байдики, ганяти вітер по вулицях, голки в руки не брати, давати горобцям дулі, лежні справляти* тощо. Досліджуючи концепт «праця» в мовному дискурсі паремій, Т. П'ятковська зауважує, що праця в національній мовній картині світу українців виступає передумовою добробуту, достатку, проте підкреслюється й те, що праця важка, потребує зусиль. Перше в українській природі, що не могло не позначитися на українському національному характері, – це власне фізичний ґрунт, зокрема чорнозем, м'який, родючий, легкий для обробітку. Він стимулював уячне, синівське ставлення до землі. З цього виникає дивовижна працездатність і працелюбність українського народу [7, с. 95]. Паремії *без праці жити – тільки небо коптити; коли праця вийде дверима, то біда пролізе в хату; корінь праці гіркий, але овоч солодкий* та інші підкреслюють шану до працелюбності, що виступає основною рисою ментальності українців.

М. Бобро на матеріалі лексикографічних праць ХХ ст., що кодифікують лексико-фразеологічне багатство української мови, дійшла висновку, що «робота в українській мовній картині світу сприймається як необхідна умова життя. Для оцінної параметризації концепту використовуються різні образи, значна частина яких містить архетипові символи. Оцінне сприйняття праці українцями зумовлюється низкою екстралінгвістичних чинників. Як позитивна, так і негативна оцінка концепту «робота» виявляє його національні особливості» [2, с. 118]. Праця є одним з найважливіших чинників життєдіяльності

українців, що й знайшло втілення в національній мовній картині світу та комунікативній діяльності носіїв української мови і культури, закріплено у вербальній маніфестації різних аспектів відповідного фрагменту їх когнітивної сфери.

Характерна риса українського менталітету – волелюбність, бажання особистої свободи, що репрезентовано у національно-мовній картині світу концептом «воля». Майже все українці роблять зі своєї волі, згідно зі своєю волею. *Повільно, поволі, поволеньки* – означає те, що відбувається згідно з нашою волею (по волі). Нехай *повільно*, але цьому рухові нічого не перешкоджає. Українці можуть *зволікати* – робити згідно з власною волею. Цінність волі та неприйняття неволі відображена в прислів'ях: *без волі плачу доволі; воля дорожча за життя; людина без волі, що кінь на припоні; народ без свободи – як риба без води; хочай голі, аби на волі*. Т. П'ятковська у дослідженні українських паремій зазначає: українець понад інші духовні вартості ставить свободу своєї особистості, йому нестерпно перебувати під владою чийогось авторитету. Волелюбність українця породжує демократизм у всіх сферах життя [7, с. 96].

Важливою рисою українського менталітету є спільність. Багато чого українці роблять разом, тобто гуртом. Маємо в усній народній творчості такі паремії: *біда людей една, гуртом можна і море загатити; в гурті і каша їсться; в гурті і смерть не страшна; гуртом і батька легше бити; засливо там жити, де гуртом робити*. До споконвічної української лексики уналежнено слово «грумада», яке тлумачиться як: 1. Група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін. 2. Об'єднання людей, що ставить перед собою певні спільні завдання; організація [1, с. 173]. Для українців важливим є поняття сільської громади як цілісного соціально-економічного й правового об'єднання, якому належить особливе місце в історії національної культури загалом і українського селянства зокрема. Українці можуть та звикли робити щось разом, тому й мають у граматичній системі української мови форму наказового способу дієслова для 1 особи множини (ми) – *зробімо!* Гуртуватися – збиратися в одне місце, створюючи гурт, об'єднуватися однією ідеєю, метою. Українська «державна» – це те, що держить, тримає разом.

Ще однією сферою людської діяльності, яка яскраво відображена в національно-мовній картині світу українців, є емоційний складник: кохання, шлюб, сім'я, сімейні стосунки. Це дає змогу стверджувати, що до універсальних смислів з повною відповідальністю уналежнюють такі

концепти: *кохання, заручини, шлюб, одруження, сім'я, сімейні стосунки*, що утворюють широке семантичне поле. Філософія, психологія та традиції подружніх стосунків відображені у прислів'ях та приказках: *хто кого любить, той того й голубить; кого кохає, за тим і зітхає; невесело в світі жити, як нема кого любити; старої любові і іржа не з'їсть; нехай мене той займає, хто кохання в серці має; любов – не пожежа, займеться – не потушиши; куди серце летить, туди й око глядить; душа душу чує, а серце серцю вість подає; хоч борщ без сала, аби душа пристала; милі посв'яються, ще краще помиряються*. С. Форманова зауважує: «Основними загальними рисами концепту «кохання» є його підвищена емоційність, ритуальність, реалізація парольної функції мовлення (вживання мовних одиниць символічного значення, які відомі лише закоханим); кооперативно-спрямована стратегія ввічливості, яка значно більша, порівняно з іншими комунікативними ситуаціями; тенденція до граничної відвертості про себе; наявність особливого культурно-детермінованого невербального коду» [9].

Висновки. У наш час відбувається зростання національної самосвідомості населення, пошуки підвалин національної самоідентифікації, зростання інтересу до витоків української культури, етнічної історії, національного менталітету, проявляється зацікавленість мовознавців особливостями національно-мовної картини світу, що відображається у мовних знаках культури. Сукупність усіх уявлень та образів, відображених у символах, мовних знаках культури, фразеологізмах, створює мовну картину світу українців. Виявлено, що спільною ознакою українців є домінування емоцій та почуттів над мисленням і волею, що часто робило їх уразливими до агресивних, підступних та войовничих сусідів. Серед основних чеснот етнічної ментальності українців виділені чуттєвість, працьовитість, волелюбність та згуртованість, що відбито у концептах кохання», «грумада», «праця», «воля». Важливе місце в національно-мовній картині світу українців посідає емоційний складник та концепти «кохання», «шлюб», «сім'я», «родина», «стосунки». Частотні лексеми, фразеологічні одиниці, прислів'я та приказки стають джерелом відомостей про зміст і структуру виділених концептів. Актуалізація концептів у носіїв національно-мовної картини світу сприяє культурній ідентифікації. Українська мовна картина світу включає в себе феномен мови як складову її частину та представляє собою діалектичну єдність українського етносу та мови.

Список літератури:

1. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 05.08.2023)
2. Бобро М. Аксиологічні параметри концепту «робота» в українській мовній картині світу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2015. Вип.73. С. 116–119.
3. Заремська І. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/16130/Zarems%CA%B9ka.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.08.2023)
4. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: нариси. Київ, 2007. 262 с.
5. Комар О.С. Етнокультурна парадигматика національно-маркованих мовних одиниць : автореф. дис. канд.філолог. наук: 10.02.01. Київ : КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2009.
6. Нікітіна І. Українська національномовна картина світу: діахронічний аспект. URL: http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/806 (дата звернення: 15.08.2023).
7. П'ятковська Т. Концепти української ментальності в мовному дискурсі паремій. *Рідний край*. 2014. № 1(30) С. 94–97.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.
9. Форманова С. Концепт «кохання» та «шлюб» в українській мовній картині світу. URL: https://ezikovsvyat.com/images/stories/issue18.3/3.Formanova_31-41.pdf (дата звернення: 25.08.2023)
10. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Oleksander_Potebnia_i_ukrainske_pytannia.doc (дата звернення: 05.08.2023)

Taranenko K. V. LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD AS A REFLECTION OF THE NATIONAL CHARACTER OF UKRAINIANS

The article is devoted to the study of the conceptual and national-linguistic picture of the world of Ukrainians. Distinguished scientific approaches to the definition and structure of the concept of «linguistic picture of the world», specified features of interpretation of the national-linguistic picture of the world in domestic linguistics. The basis is the definition of the national-linguistic picture of the world as expressed by the means of a certain language of the worldview and worldview of a certain ethnic group, verbalized by the interpretation of the language society of the surrounding world and itself in this world. The problem of interrelationships between language and the mentality of the people is very relevant today, because it is in the language that the character and identity of the nation is revealed, and thus its worldview, national-linguistic picture of the world is manifested. The study of the national-linguistic picture of the world of Ukrainians was carried out at the lexical and phraseological levels of the language. The analysis of the national-linguistic picture of the world of Ukrainians made it possible to describe the national character in more detail, to understand the culture, the peculiarities of world perception and thinking. The concepts of the national-linguistic picture of the world through the prism of features of the national character of Ukrainians are analyzed. As a result of the analysis of the concepts of the Ukrainian national-linguistic picture of the world, among the main virtues of the ethnic mentality of Ukrainians, sensuality, industriousness, love of freedom and cohesion were highlighted, which are reflected in the concepts of «love», «community», «work», «will». It has been proven that an important place in the national-linguistic picture of the world of Ukrainians is occupied by the emotional component, represented by the concepts «love», «marriage», «family», «relationships». Frequently used lexemes, phraseological units, proverbs and sayings became a source of information about the content and structure of selected concepts. It was determined that the actualization of concepts among the speakers of the national-linguistic picture of the world contributes to cultural and national self-identification.

Key words: language picture of the world, concept, mentality, national character, ethnos.